

Herskab, sognefoged og bonde

Sognefogder og lægds mænd som magtens
formidlere i landbosamfundet omkring 1700

Af *Johs. Lind*

Det tabte paradys

Der var en gang, det lyder næsten som et æventyr, men det er faktisk rigtigt: der var en gang, da en ung landmand kunne få foden under eget bord næsten uden penge. Ikke som nu, hvor man helst skal præstere en formue på et tidspunkt, da man endnu ikke har haft en ærlig chance for at tjene den, – og til gengæld har en formue, når der ikke rigtig er mere at bruge den til.

Der var en gang, da det vigtigste var, at man kunne sit job. Man kunne få en hel gård stillet til rådighed, hvis man var dygtig nok. Der skulle selvfølgelig betales visse afgifter; det var vel kun rimeligt; men ordningen var sådan, at en hel del af disse afgifter kunne man betale med egne produkter, og nogle af dem erlagde man endda ved simpelthen at stille sin arbejdskraft til rådighed i et bestemt omfang. Så pengeproblemer kunne man virkelig et langt stykke vej være fri af. I det hele taget lå hovedvægten på det egentlige: dygtighed og arbejde og produktion. Investeringsproblemer og andet af den slags, der jo egentlig bare er et nødvendigt onde i vore dage for overhovedet at komme i gang, dem kunne en bonde slippe meget nemt om ved.

Den gang var det at drive landbrug heller ikke noget i retning af en Robinson Krusetilværelse på en øde ø, hvor hver mand er alene med eget arbejde og egne kreditforeningsproblemer; nej, der var fællesskab; man var ligefrem nødt til at tale sammen for at få løst problemerne; jo, man kom hinanden ved, så det forslog noget; og mange sager blev ordnet i nærde-

Johs. Lind, f. 1933, cand. theol, sognepræst. Har skrevet forsk. lokalhistoriske artikler i *Sønderjysk Månedsskrift og Løgumkloster-Studier* 4.

mokratiske forsamlinger, hvor man selv kunne gøre sin indflydelse gældende.

Det er nok ikke helt ved siden af at fremstille tiden før den såkaldte bondefrigørelse sådan – med vægten lagt på det, som den havde af fordele fremfor vor egen tid. – På den måde ligner den jo et helt paradys; og det var den sikkert også. Næsten. Der var bare een lille hage ved hele systemet: det var befolket af mennesker. Det er en faktor, der er tilstrækkelig til at spolere selv det bedste samfundssystem. Så uden tvivl har den tids mennesker drømt sig til helt andre paradiser, f.eks. et hvor man virkelig var fri af hinanden, fri for godsejeren, fri for naboen, fri for de arbejdsbyrder, som samfundet i øvrigt kunne plage en med.

Om eftertiden vil beskrive bønderne af 1987 som nogle stakler, der måtte trælde under kreditforeningers urimelige udnyttelse, får stå hen. Samtiden selv vil ikke gøre det, for man kan jo godt være under tryk uden at være undertrykt.

De følgende linjer handler da også nok om tryk, men muligvis ikke om undertrykkelse. Tiden, vi vil kigge ind i, er begyndelsen af 1700-tallet. Den store salmedigter Kingo var død nogle få år i forvejen. Den nye salmebog lå nok allerede oppe i kirken, så hans verslinjer om, at »hver mand har sit, stort eller lidt; Himlen alene for sorgen er kvit«, kan måske stå som en passende modifikation af den paradisskildring, vi mødte til indledning.

Det er et par konflikter, der skildres. Men hvad kan man vente sig andet, hvis man søger sin viden fra f.eks. tingbøger? Det lange spand af fredelige dagligdage, der har været mellem opgørene på tinge, må man normalt selv tænke sig til.¹

Tiden er som sagt begyndelsen af 1700-tallet. Stedet er Skanderborg Rytterdistrikt, en af de krongodssamlinger, der skulle udgøre det økonomiske grundlag for landets rytteri.

Regimentskriveren

En nøgleperson i sådan en økonomisk enhed var regimentsskriveren. Hans pligter var mangfoldige. Tilsyn med og reparation af rytternes huse, tilsyn med bøndergårdene og bønderne, at ingenting skulle forfalde, at drikfædige eller af anden grund forsømmelige fæstere blev sat ud og andre blev



Skanderborg slot som det så ud i midten af 1700-tallet. Kobberstik fra E. Pontoppidans Danske Atlas.

fæstet, at diverse afgifter blev betalt og byrderne iøvrigt rigtigt og retfærdigt fordelt. Ved dødsfald var det også ham, der skulle sørge for at foretage lovligt skifte, så alle parter fik, hvad der tilkom dem. Og i det hele skulle han sørge for, at ingen blev begunstiget og ingen forfordelt.²

Som den, der skulle forsvare kronens værdier, måtte han sikkert ofte komme til at stå som bøndernes modpart, deres altid årvågne kritikere og revser. Men forholdet var ikke udelukkende et modsætningsforhold. For det var samtidig i alles interesse, at han forsvarede og beskyttede bønderne, så at de så vidt muligt kunne være »ved magt«. Og man hører faktisk ikke så sjældent regimentskrivere, der går i brechen for deres bønder, når der pålægges disse byrder, som truer med at ramme dem for hårdt.

I Skanderborg Rytterdistrikt hed regimentskriveren dengang Christian Knudsen Gyberg. Han er nok værd at mærke sig, for han opnåede at bestride posten i så lang en periode som 1694–1732. Ellers var det åbenbart almindeligt, at regimentskrivere måtte gå af temmelig pludseligt i forbindelse med underslæb og anden uorden.

Et lille indblik i Chr. Gybergs gehalt får vi måske fra en lille

sag, som han måtte tage sig af i året 1695.³ En af hans opgaver var nemlig at stille ved de regelmæssige møder i godsbestyrelsen, den såkaldte ryttersession, der bestod af rytterregimentets oberst, stedets amtmænd og land- og krigskommissæren, for at forelægge alskens sager til godkendelse og beslutning. Og det år blev han konfronteret med noget, der vanskeligt kunne betragtes som andet end en anklage for embedsmisbrug.

Det var en kompagnichef, oberstløjtnant Benedix Brockdorff, der havde indgivet en memorial, hvor han dels antydede, at Gyberg uberettiget tog mod betaling for visse tjenesteydelser fra bønderne, og dels også besværede sig over, at han egenmægtigt havde afskediget en lægdsmand, nemlig Jens Thomsen i Nim, skønt der ikke forelå noget forhold, der kunne berettiggte afskedigelse.

Gybergs samvittighed er åbenbart ren med hensyn til de afgifter, han har indkrævet. Han kan henvise til sin instruktion, men får i sit »allerydmygeste« svar også plads til en bemærkning om, at hans salær af fæster og skifter næppe skal bestå i oberstløjtnantens behag, og forresten vidste han ikke, at han havde pligt til at stå til regnskab for velbårne hr. oberstløjtnant, men alene for hans kongelige majestæts deputerede i Rentekammeret. Det har sikkert været gavnligt at få kompetanceforholdet sat på plads fra starten. Han havde endnu ikke været i embedet et fuldt år!

Redegørelsen om afsættelsen af en lægdsmand bør vi se lidt nøjere på. Her har vi hans egne ord i et let moderniseret tilsnit:

»Som den mig allernådigst anbettede regimentskriverbestilling udkræver stor vidtløftig besværlighed med alt regimentets tillagte ryttergods at håndhæve og tage i vedbørende opsyn med videre efter den mig allernåd. givne instruktions formelding, og jeg til kgl. majestæts tjenestes befordring nødvendigvis må have en lægdsmand i hvert by eller sogn, som kan forrette, hvad han af mig angående kgl. majestæts tjeneste måtte befales, og give mig vedbørende efterretning om enhver bondes forhold og tilstand med videre, – da som samtlige rytterbønder i Nim har besværet sig over, at Jens Tammesen ibidem, som bebor 10 tønner og 2 skæpper, formedelst sin lægdsmandstjeneste skulle for alle rejser være fri, mens dog en anden af 2 á 3 tønner

hartkorn lige så vel kunne forrette det og være byen til større hjælp i deres rejser, så har jeg i hans sted til mine forretninger kgl. maj. angående bestilt Jens Juel ibidem, som ikkun skylder af 2 tdr. hartkorn; og kommer det mig underligt for, at hr. oberstløjtnanten udi denne session for Jens Tammesen til sin forrige lægdsmandstjeneste inter-siderer, såsom jeg skal bevise, han ofte har besværet sig gerne at ville derfra være entlediget og lige med andre sine naboer gøre sine rejser, som nu er sket, og jeg hannem til lægdsmand igen ej behøver.«

Jens Thomsen har åbenbart været en ret så velbjerget fæstebonde, der har gjort sig kostbar over for den endnu unge og uprøvede regimentskriver. Denne har så resolut taget ham på ordet.

Lægds mænd

Ovenstående redegørelse fortæller os følgende om lægds mænd:

De ansættes og afskediges af regimentskriveren.

De bistår regimentskriveren i hans arbejde: 1) De skal i almindelighed gøre det, som regimentskriveren tjenstligt sætter dem til, 2) og specielt har de forholdsordre om at indberette sådanne forhold, som har betydning for godsadministrationen – eller muligvis mere endnu: »efterretning om enhver bondes forhold og tilstand med videre«.

Begge punkter kan være temmelig vidtrækkende, og vi skal i det følgende se, at en af de mere betragtelige opgaver, lægds-mændene havde, var fordelingen af »rejser« mellem sognets eller byens beboere.

Vi ser forøvrigt også, at lægds mændene selv var fri for at gøre disse rejser, samt at der bestod et eller andet forhold mellem denne forpligtelse og gårdenes størrelse. Om lægds-mændene har haft anden form for løn end denne rejsefrihed, fremgår ikke.

Ægt

Det, som man i Skanderborg Rytterdistrikt kalder »rejse«, kendes også under navnet »ægt«. Definitionen lyder ifølge

Håndbog for Danske Lokalhistorikere: »som pligtkørsel for husbonden en del af hoveriet«. Det var med andre ord en af de ydelser, som en bonde måtte påtage sig at svare til gengæld for, at han havde fået en gård at leve af; en af de fæsteafgifter, der skulle erlægges ikke i penge men i arbejde (om nu bønderne dengang så det som en lyksalighed eller ej). Som normalt var, skulle også denne ydelse svares efter evne: jo større hartkorn des større ægtforpligtelse. – Det var for så vidt retfærdigt nok. I løbet af ryttergodsets historie blev der også udfoldet en del bestræbelser for at få byrderne ligeligt fordelt: Regimentskriveren skulle holde regnskab med, at hvert sogn eller by fik sin part af byrden i forhold til hartkornet, og ingen måtte hverken begunstiges eller overbebyrdes. Og i hvert sogn eller by måtte det så blive hans lokale assistent, der her kaldes lægdsmanden, der skulle sørge for, at hver bonde tog sin tårn i forhold til, hvor stort et hartkorn han nød godt af. Som vi har set, var lægdsmanden selv fri. Men det betød jo også, at jo større hans eget hartkorn var, des større blev den ekstra byrde for de andre bønder i byen.

Der ligger i godsarkivet for det Dronningborgske rytterdistrikt et såkaldt ægtreglement af 1707.⁴ Det vedrører nogle sogne, som ikke er under Chr. Gybergs administration, men de hører dog med i det daværende Skanderborg amt, og retningslinjerne er godkendt af generalkommissariatet, så man tør vel formode, at de meget ligner dem, som også har været gældende i det Skanderborgske rytterdistrikt. Her er for hvert sogn en liste over bønderne med navn og hartkorn og på grundlag heraf er ægtforpligtelse beregnet i enheden »vogn«. Stort set er forholdet 1 vogn pr. 3 tdr. hartkorn.

I denne liste er det almindeligste, at man finder en lægdsmand for hvert sogn. Normalt er lægdsmandens hartkorn hverken påfaldende stort eller påfaldende lille i forhold til de øvrige i samme by. Låsby sogn danner i den henseende en undtagelse, idet lægdsmanden her kun har 5½ skp. Til gengæld er der så også et specielt brevbud på et sted af samme størrelse. Formentlig har arbejdsbyrden der i sognet for lægdsmanden været så beskeden, at der ikke var grund til at frigøre et større antal hartkorn af den grund. Lægds mændene selv er jo befriet for ægt, hvilket også er noteret i listen.

Men een ting var, at man i administrationen var sig meget bevidst, at byrderne skulle fordeles retfærdigt; noget andet, at

det nok var umuligt at afgrænse disse rejsebyrders samlede omfang. Der kunne sikkert være år, hvor byrden ikke følte særlig trykkende; hvor det kun var de daglige fornødenheder såsom amtmandens og regimentskriverens og kirkeinspektørens rejser og materialetransport til diverse vedligeholdelsesarbejder, der gjorde indhug i bøndernes arbejdsdag. Men det kunne jo også ske, at kongen skulle rejse igennem distriktet med hele sin suite og med fadebur og alt dertil hørende; så var der virkelig tale om opbud! – eller at en hær skulle have transport gennem distriktet. Sådanne opbud var ikke bare til plage for bønderne, men også til bekymring for deres foresatte, amtmanden, regimentchefen og amtsforvalteren eller regimentskriveren. Det var både deres pligt og deres interesse at tage vare på, at deres egne bønder ikke blev ruinerede af de byrder, som man pålagde dem.

Her i Skanderborg rytterdistrikt brugte man åbenbart ordet »rejse« om ægt i almindelighed, og »rejse« kan så være flere forskellige ting: Det kan selvfølgelig være transport af øvrighedsperson, men det kan også være sådan noget som at forkynde stævning, syne et lig eller afhjemle samme stævning eller syn: indfinde sig i retten og aflægge edsvoren beretning om det passerede.

Det er sådanne »rejser«, de følgende to retssager handler om. De kan tjene til at give et lidt mere konkret indtryk af forholdet mellem fæstebønder og deres øvrighed i almindelighed, og i særdeleshed af lægdsmandens rolle som mellemlid mellem disse to poler.

Gyberg contra Morten Jensen

I denne historie optræder regimentskriver Chr. Gyberg som den, der i kraft af sin stilling sagsøger Morten Jensen i Javngyde. Ellers er det hans fuldmægtig, Rasmus Randlev, der har været centrum i et begivenhedsforløb, der på sit højdepunkt medførte, at samme Randlevs paryk og hans lille stok – på en måde, som måske ikke fuldtud er opklaret, – havnede i sølet på Morten Jensens gårdsplads. Stokken var ydermere knækket.

Baggrunden for denne uorden må søges i de mere fredelige begivenheder, der var gået forud. Bønderne i Javngyde havde haft nogle »rejser« af en art, der ikke var helt dagligdags: der havde været hele to dødfundne personer at syne og varsle om

med tilhørende afhjælpning af opgaverne for retten. Det hele havde været noget, der havde kostet tid for de implicerede, men det kunne nok være svært at vurdere, hvor meget sådanne opgaver skulle tælle i forhold til de mere sædvanlige rejser. Bønderne havde haft sagen til drøftelse på deres grandestævne, og den almindelige opfattelse var nu, at det måtte være Morten Jensens tur til at gøre rejse næste gang; men Morten mente noget andet; han var sikker på, at det måtte være Rasmus Pedersens tur.

Byens lægdsmand hed Erik Jakobsen. Han skulle jo nok have skåret igennem og sagt besked om, hvordan det skulle være. Men det havde han i alle tilfælde ikke fået gjort (og der sættes da også i den påfølgende retssag et lille spørgsmålstegn ved hans duelighed). Mens spørgsmålet stadig er flydende, sker der uheldigvis det, at regimentskriverens fuldmægtig, Rasmus Randlev, arriverer til byen. Han har været ude i embeds medfør; her til Javngyde er han blevet transporteret af en bonde fra en anden by, og nu skal der skiftes (der var regler for, hvor langt man kunne forlange sig transporteret). Så Randlev kører ind til lægdsmanden for at rekvirere transport hjem til Skanderborg.

Og så står Erik Jakobsen altså der og er nødt til at sige, at han ikke rigtig ved, hvis tur det er, men det er enten Morten eller Rasmus. Randlev kører så ind på Rasmus Pedersens gård. Men Rasmus Pedersen forklarer, at det må være Mortens tur. Og så kommer Randlev og hans kusk ind i stuen hos Rasmus, mens lægdsmanden må over til Morten for at få ham til at køre.

Og Morten kommer sandelig, med både heste og vogn, klar til at køre. Men han er vred. Randlev forsøger at forklare ham, hvorfor det må være hans tur; men det trænger ikke ind. På et vist tidspunkt griber Randlev så et glas, der står på bordet, og siger til Morten, at han fortjener at få det i panden for sin uforskammede tales skyld. Så går Morten. Randlev, der tror, at han nu endelig kan komme afsted, går efter ham, men må konstatere, at Morten nu er kørt hjem til sin egen gård, hvor han er begyndt at spænde fra. Byens lægdsmand har nu åbenbart trukket sig tilbage; men Rasmus Pedersen, i hvis stue den hidtidige ordveksling var foregået, følger efter Randlev, idet han holder sig lidt i baggrunden, og det samme gør den bonde, der har bragt Randlev til Javngyde.

De to bliver nu vidne til det optrin, der foregår i Morten Jensens gård. Randlev forsøger stadig at få Morten til at køre; men nu er Morten for alvor blevet kontrær: Hvorfor skulle han det! Det var jo ikke hans tur! De to vidner forsikrer retten om, at Randlev på ingen måde har forulempet Morten; men nu sker der det, at han med sin stok – og Rasmus kan bevidne, at den stok var noget af det mindste, han nogensinde havde set af stokke! – tilføjer Morten nogle slag over ryggen, måske to, måske fem.

Mortens søster har stået i døren og fulgt med i det hele. »Slå igen«, råber hun, »så Djævelen farer i dine hænder«.

Så går det rask. Og på et øjeblik er Rasmus henne hos dem og får dem skilt ad. Da står Morten og har fat i Randlevs skuldre, og Randlev trykker sig med sine hænder væk fra ham.

Søsteren har nok set, at de to havde fat i hinanden, men hun kunne nu ikke sige, hvem der havde taget fat først.

Men den fremmede, der havde bragt Randlev til byen, svarede dog ja til, om han ikke havde set, at da Morten holdt fast på ham, da brød han på ham for at slå ham til jorden (det må vist kaldes et ledende spørgsmål).

Samme vidne havde også set, at Morten havde holdt Randlevs lille stok i begge hænder, og at den derefter var i stykker. Men om der nu også var en årsagssammenhæng, om Morten ligefrem havde knækket den, det var der åbenbart ikke nogen, der kunne sige. Heller ikke, hvordan Randlevs hue og hans paryk var havnet nede på jorden. Randlev ville nok gerne have vidnesbyrd for, at Morten havde haft fat i den, men det var der nu ikke nogen, der sådan lige havde set.

Vidnerne optræder åbenbart med nænsomhed over for begge parter. Randlev har ikke mælet et hidsigt ord og har ikke på nogen måde forulempet Morten – undtagen med det par slag, men stokken var jo så lille.

Morten havde godt nok haft fat i fuldmægtigen, og enderesultatet var jo klart nok: hue, paryk og stok på jorden. Men det var jo ikke helt sikkert, at Morten havde gjort det direkte. Derimod var det svært at bortforklare, at han jo havde brugt sin tale flittigt, og at hans ord ikke allesammen havde været så høflige og skikkelige, som en bonde sin øvrighed pligtig er.

Dommen

At jorden ville have åbnet sig under så oprørsk en bonde, og en tordenrøst fra oven ville have drevet denne formastelige lige lukt ned i svovlflammerne, eller – i mangel heraf – at alle gode kræfter havde forenet sig om at borttrydde ham af fæsternes tal, måtte man vel nu forvente, når det betænkes, at dette foregik i 1709, den gang da mennesker måtte leve under den ulykke at være skilt fra Vor Tid ved en afgrund af 278 år.

Dømmes skulle Morten Jensen. Det er regimentskriver Gyberg, der rejser sagen; men han repræsenteres i retten af fuldmægtig Randlev og en enkelt gang af lægdsmanden, der dog blot skal bede om udsættelse.

Hvilken dom kræver nu Gyberg? – Jo, for det første vil han have rettens kendelse om, at det faktisk var Mortens tur til at køre. Og for det andet begærer han, at Morten bliver dømt til at betale en bøde (størrelsen fremgår ikke) samt sagens omkostninger.

Morten Jensen vil så grumme gerne undgå at blive dømt. Han erkender sin forseelse, som var sket af uforstand. Herefter vil han skikke sig bedre imod sin øvrighed med den respekt og lydighed, den har krav på, og nu som før beder han Randlev om at »ville med ham se til det bedste«. Hvis han ikke bare uden videre kan få tilgivelse, så vil han gerne acceptere, hvilken mulkt regimentskriveren ville idømme ham. Men af retten vil han så gerne undgå at blive dømt.

Randlev syntes nu ikke, at sagen sådan bare skulle falde, for når der var sket en forseelse, var det vel naturligt at påtale og straf fulgte derpå.

Men Morten ville nu så gerne slippe. »Jeg vil gerne lide« sagde han, »hvad straf øvrigheden vil lægge mig på derfor, og som jeg herefter forser mig, så skal denne sag stå mig åben for«. Ordet »øvrighed« kan jo i denne sammenhæng ikke være domstolen, men derimod herskabet, regimentskriveren. Morten ønsker altså, at sagen med eller uden straf skal forblive et internt anliggende.

Randlev ytrer nu, at han for sit eget vedkommende ikke ønsker at stå som den, der til yderste extremitet vil stringere, hvorfor han vil behandle Morten på det allerlemfældigste. Han finder det stadig nødvendigt at få rettens kendelse af, at det faktisk var Morten Jensens tur til at køre den dag; men derud-

over vil han gerne bede om 8 dages opsættelse for at forsøge, om han »ved øvrighedens godtfindende uden dom kan blive satisficeret«.

Sagens videre forløb kan man forsøge at følge i tingbogen.⁵ Den kom for igen onsdag d. 18/12-1709, men kun for at blive udsat til næste tingdag; hvor den udsættes en uge. Men da den uge er gået og der holdes tingdag igen, er der slet ikke mødt nogen for tinget: Efter 3 gange pårån af retten fremkom ingen, som noget for retten havde at forrette. – Så har de interne forhandlinger nok båret frugt.

Hele denne dramatiske historie med opsætsighed mod en foresat var kun blevet takseret til en bøde, og Morten, der havde været indstillet på, at noget skulle der bødes, fik åbenbart sit ønske opfyldt, så at sagen blev ordnet som et internt mellemværende, uden rettens dom.

Forsømmelighed – men hvis?

Nogle år senere rejser Gyberg en ny sag. Den er for i Voer-Nim herredsting fredag d. 6/11-1711, og den er blevet rejst på anmodning af amtmand Grabou, der vil have nogle bønder i Grumstrup dømt til deres fæstes fortabelse, fordi de var udeblevet, da han havde rekvireret dem til at stille med forspand og vogn for at bringe ham selv og hans fuldmægtig til Saxild fra Skanderborg slot.

Den rekvisition, som lægdsmand Søren Mikkelsen havde modtaget, lød således:

»Lægdsmanden Søren Mikkelsen i Grumstrup har at tilsige der af byen 6 dygtige forspandsheste med tilhørende dræte-tøj så og med en med 2 heste bespændt vogn, som ufejlbart i morgen, det er tirsdag, så tidligt som dagen anbrækker, har at møde på Ring Kloster og køre med velbemeldte hr. etatsråd og amtmand Grabou til Saksild, alt uden forsømmelse. – Skanderborg Ladegård, den 19. oktober 1711. Chr. Gyberg. – Indbemeldte vogn har at møde på Skanderborg Slot og køre med velbemeldte hr. etatsråds fuldmægtig til Saxild; samme vogn møder ufejlbart på slottet i aften, det er mandag.«



1: Relief på Frederik IV's sarkofag: Sejrens velsignelser til lands og til vands.



3: Rytterskolernes oprettelse. Bag skoleholderen ser vi en flok glade, glathårede børn, og bag dem en meget flot rytterskole med tegl og to etager!

De fire illustrationer er Lauritz de Thurahs gengivelser af relieffer på Frederik IV's sarkofag, eller måske snarere hans eget forlæg til dem. På sarkofagens venstre side finder man (fra hovedenden) vornedskabets ophævelse og sejrens velsignelser, på den højre side rytterskolernes og landmilitsets oprettelse.



2: Vornedskabets afskaffelse, som vore jyske bønders kolleger øst for Storebælt kom til at nyde godt af.



4: Landmilitsens indførelse. Til højre ser man en bondekarl, endnu stående med hørforken i hånden. Den ene soldat trykker ham en hat i panden, mens en anden står klar med hans gevær. Når forandringen til soldat er fuldblydet, kan han rykke over i billedets venstre side, hvor exercitsen foregår. – De tre foregående billeder har omhandlet de velsignelser, der overgik befolkningen i Fr. IV's tid. Det gør dette da også; men vi må her undvære både de kødfagre engle og velsignelsens solstråler, som bryder frem bag skyerne. Det var egentlig ganske taktfuldt!

Man vil lægge mærke til, at bevægelsen i de to af billederne går fra venstre mod højre (det normale i billeder), mens de to andre skal læses modsat. Forklaringen ligger sikkert i relieffernes placering: På hver side er kongens våben placeret midt imellem reliefferne, og det kommer disse så til at lede øjet hen på, svarende til den heraldiske høflighedstradition, ifølge hvilken et våbenskjold kunne spejlvendes for ikke at vende ryggen til et andet, som var anbragt ved siden af det.

Man vil ofte se, at der til personer af højere rang bestilles forspand uden vogn. De skulle selvfølgelig ikke ud at sidde på en bondevogn, men havde vel deres eget standsmæssige køretøj, der så blot skulle forsynes med heste. Fuldmægtigen derimod kan udmærket være tilfreds med det køretøj, som bonden er i stand til at stille med.

Den besked, lægdsmanden fik, var i og for sig klar nok. Men den kom vel sent. Det var allerede blevet aften. Lægdsmanden gik straks hen til de bønder, der stod for tur, og forkyndte dem ægten. Da var de allerede gået i seng, og deres heste var ude i skoven. Så de var blevet i deres senge og var først gået til opgaven næste morgen tidligt. Sådant lyder deres forklaring i retten. Det var ikke viljen, der havde manglet; men opgaven havde jo været fysisk umulig. På det grundlag beder bønderne så om udsættelse, så at de kan få talt med amtmanden.

Heller ikke i denne sag har tingbogen mere at fortælle.⁶ Ingen af parterne er mødt op på den dag, da sagen skulle have været fortsat.

Denne sag er egentlig mere underlig end den første. Tilsyneladende har ingen i disse to tilfælde haft noget at indvende imod det forhold, at ægt kunne rekvireres med meget kort varsel. Det var vel en nødvendighed. Men til gengæld kunne bønderne i almindelighed vide, hvem af dem der »havde vagt« og altså kunne blive udsat for et pludseligt afbræk i arbejdet. Sådanne afbræk kunne uden tvivl være generende, men der var generelle forskrifter om, at man så vidt muligt skulle undgå at plage bønderne med større ægtforpligtelser på de tider, hvor de var særlig optaget af deres eget markarbejde.

Men man skulle dog i det mindste have ordren, før man kunne udføre den. Hvorfor har en formentlig ganske kompetent regimentskriver ikke forklaret amtmanden, at han var for sent med sin rekvisition? Hvorfor kunne han ikke bagefter forklare samme amtmand, at et sagsanlæg, endda med krav om fæstes fortabelse, var fjollet under disse omstændigheder? Var det hans bud, der havde været for langsomt med at overbringe ægtordren? Der synes at have været en kommunikationsbrist et sted i de højere luftlag; men så har bønderne da åbenbart selv kunnet få sagen bragt til en fornuftig afslutning.

Lægd

Ordet lægd kender vi bedst i forbindelse med udskrivningsvæsenet. Blot var det ikke, som i moderne tider, begrænset til at gælde udskrivning af soldater. I 15-1600-tallet vil man sikkert finde det anvendt lige så ofte i forbindelse med udskrivning af diverse skatter. Hvis præster skulle betale en eller anden skat, så ville der typisk komme besked om, at de skulle inddeles i lægd á f.eks. 20 præster, der tilsammen skulle yde så og så meget. Og det samme gjalt altså bønder. Her kunne inddelingen gælde et vist antal gårde, som tilsammen udgjorde det lægd, hvoraf det fastsatte beløb skulle udredes, eller inddelingen kunne meget naturligt foretages efter gårdenes ydeevne, et vist antal helgårde pr. lægd. Fra hvert lægd skulle der så ydes det beløb, kongen havde fastsat. Hvordan byrden skulle fordeles blandt dem, der var i lægd sammen, var ikke altid så nøje fastsat; men ofte finder man denne mere generelle formulering, at den rige skal hjælpe den fattige. Der kunne imidlertid også være en bestemmelse om, at der i hvert lægd skulle udpeges en lægdsmand til at forestå fordelingen.⁷

Lægdsinddeling kunne forekomme ved enhver form for ydelse, som staten havde brug for: penge, øl, brød til soldaterne – eller altså: soldater. Lægdernes størrelse varierede i de forskellige udskrivningsordninger. Nogle af de mere markante af disse er forordningerne af 1701 om landmilitser og om udskrivning af dragoner fra ryttergodset. I begge disse forordninger sættes lægdet til 20 tdr. hartkorn, og i hvert lægd skal der være en lægdsmand med visse opgaver med hensyn til udskrivningen.

Imidlertid vil vi huske, at den første af de sager, vi så på, allerede var fra 1695, altså nogle år inden de to nævnte store forordninger. Og i det Skanderborgske ryttergodsarkiv ligger der iøvrigt en liste over distriktets lægds mænd dateret 4/7-1694 (små to måneder efter Gybergs tiltræden).⁸ Det ryster os selvfølgelig ikke, for så vidt som vi allerede ved, at lægdsmandsbegrebet var kendt længe inden 1701. Men vi må også konstatere, at disse lægds mænd i det Skanderborgske rytterdistrikt åbenbart ikke optræder i forbindelse med det, som man normalt vil forstå ved et lægd: en samling hartkorn af en bestemt størrelse; men enheden er sogn eller by, som det

fremgik af Gybergs forklaring i 1695. Det samme ser vi i lægdsmandslisten af 1694:

Tallet før kolon angiver antal lægds mænd i sognet, tallet efter kolon, hvor mange sogne: 5:1, 4:5, 3:2, 2:2, 1:27, ialt 62 lægds mænd i 37 sogne.

En nyere lægdsmandsliste, der formentlig stammer fra de første år efter nyordningen omkring 1716, har 49 lægds mænd fordelt på 42 sogne.⁹

Selv om der ikke til denne artikel er foretaget en undersøgelse af, hvor meget hartkorn ryttergodset havde i hvert sogn, synes listen sammenholdt med regimentskriverens egen forklaring at godtgøre, at distriktet for en lægdsmand ikke er et nøje udmålt antal hartkorn, men den mere »naturlige« enhed, såsom en landsby eller et sogn.

Lægdsmandens opgaver

Det kan være en tilfældighed, at de to retssager, vi har fået indblik i, begge drejer sig om fordeling af ægt. Man kan naturligvis kalde det en udskrivningsopgave lige så vel som fordeling af skattebyrder og udskrivning af soldater, og det er ikke godtgjort, at disse lægds mænd *ikke også* skulle have beskæftiget sig med sådanne opgaver; men alligevel er ægtfordeling næppe noget, man forbinder med lægds mænd i mere traditionel forstand.

Det samme gælder regimentskriverens redegørelse for deres funktioner: At gå ham til hånde i hans mangfoldige embedsforretninger og at give indberetning om hver bondes forhold m.m.

Lægds mænd og sognefogeder

Der foregår i skrivende stund et studium af jyske sognefogeders bestilling inden sognefogedforordningen af 1791. Uden at foregribe resultatet af denne undersøgelse kan man i det mindste allerede nu konstatere, at sognefogedinstitutionen er meget gammel i Jylland. Muligvis er det slet ikke muligt at sætte årstal på dens begyndelse; i alt fald har den strakt sig tilbage til begyndelsen af 1600-tallet.¹⁰

Omkring 1692 har chefen for det Vestjydske rytterregiment, oberst Brockdorff (en anden end den tidligere omtalte oberst-løjtnant), udsendt en instruks for sognefogederne i sit rytterdistrikt, og allerede fra begyndelsen af 1700-tallet finder man i kopibogen for Koldinghus amts udgående korrespondance instrukser for sognefogeder. – Vi vil til sammenligning citere en sådan instruks, atter i let moderniseret tilsnit:

»Som Mads Hvid udi Børkop formedelst drukkenskab og andet er funden så forsømmelig, at han sit sognefogderi derudaf har forbrudt, så anordnes hermed i hans sted til sognefoged Morten Dahl i Andkær, som i alle måder skal rette sig efter de ordrer, som ham fra mig og regimentskriveren til kgl. majestæts tjeneste og nytte given vorder; så og alt, hvad i hans sognefogderi forefalder, det være sig slagsmål, lejermål eller andet, som strider imod hans majestæts allernådigste lovforordninger, flittigt og uforsømmeligt for mig og regimentskriveren angive; så erindrers han og bonden i rette tid at klarere og betale, hvad han med rette bør udrede; og dersom nogen med ødselhed, drukken-skab eller anden forsømmelse skulle forsinde sin gård, da det ligeledes straks at angive. Ægterne har han og rigtigt at lade omgå uden egen nytte eller profit derved at søge, så den ene ej mere end den anden vorder bebyrdet. Imod alt dette nyder han de friheder, som forrige sognefogeder før ham nydt og haft haver. – Koldinghus, d. 19. aug. 1705, Woyda«. ¹¹

Indholdet af denne instruks finder man gentaget ved andre udnævnelser på den tid. Og det vil vise sig, at de opgaver, der dermed var tillagt sognefogederne snart sagt var lige så vidtspændende som amtmandens eller regimentskriverens egen forpligtelse for gods- og anden administration: alskens kundgørelser, indkaldelser, ulvejagt, udpantninger, vejarbejder, indberetninger, mægling, omstrejferes bortvisning...

Lad os først konstatere en enkelt forskel fra den Skanderborske beskrivelse af lægds mændenes stilling. Den klagende kompagnichef mente åbenbart, at det var påtalelsesværdigt, at en regimentskriver egenmægtigt ansatte og afskedigede lægds mænd. Det kunne man måske forstå, hvis han havde sine erfaringer fra enten det Vestjydske eller det Koldingske

rytterdistrikt. For efter de foreliggende instrukser derfra var det amtmanden selv, der havde denne myndighed. Det Vestjydske regiment overlevede ikke nyordningen omkring 1716. Men i det Koldingske distrikt blev amtmanden ved med at være udnævrende myndighed lige til 1740, hvor det lykkedes regimentskriveren at få en kongelig resolution på, at sognefogeder i dette distrikt skulle udnævnes af regimentskriveren lige som i andre rytterdistrikter.¹²

Bortset fra denne forskel er lighederne åbenbare: Den generelle pligt til at udføre amtmandens/regimentskriverens ordre; pligten til at indberette bønderne og til at fordele ægterne. Det hele er mere udmøntet i den konkrete instruks til Morten Dahl, end Christian Gyberg har fundet anledning til i sit gensvar til kompagnichefen. Men at f.eks. ægtfordelingen hørte med blandt lægds mændenes opgaver, ved vi jo allerede til overmål. Yderligere undersøgelser vil sikkert frembringe endnu flere sognefoged-lignende opgaver, som disse lægds mænd skulle tage sig af. F.eks. havde Chr. Gyberg i 1695 regnet med, at der skulle gøres noget ved stengærderne; det blev vist ikke til noget; men i alt fald havde han til den ende indkaldt lægds mændene og en del sognemænd.¹³

Da Chr. Gyberg i 1720 må skrive under på en ny instruks,¹⁴ (formentlig i forbindelse med ryttergodsets nyordning), er det iøvrigt ikke mere lægds mænd, men sognefogeder, der specielt nævnes som hans assistenter:

»Iøvrigt skal regimentskriveren så vel som hans betjente, sognefogeder og dem, som med ryttergodset haver at bestille, ganske entholde sig fra, hvad som til deres egen partikulære nytte hensigter ...« Vi erindrer en tilsvarende formaning i sognefogedinstruksen fra Koldinghus amt!. – Men selv er han nok blevet ved med at kalde dem lægds mænd. I alt fald foreligger der fra omtrent samme tid en ny liste over »lægds mænd« i distriktet.¹⁵

Hvad vi har set, er, at de lægds mænd, som regimentskriveren benyttede sig af, mere ligner det, som ellers kaldes sognefogeder. – Derimod har vi ikke haft lejlighed til at konstatere, om der i sognene udenfor ryttergodset var en tilsvarende administrativ ordning, ligesom der er vidnesbyrd om det for bl.a.

Koldinghus amts vedkommende. Det vil en senere undersøgelse muligvis kunne godtgøre.

At ordet lægdsmand kan bruges i en betydning, som ellers naturligt vil tilfalde ordet sognefoged, fremgår også af, at der i forskellige henvendelser fra den centrale styrelse kan konstateres en sammenstilling af dem: Den og den embedsmand har ret til fri befordring, hvilket bedes meddelt »sognefogeder og lægds mænd«. ¹⁶

Men samtidig kán man godt ved siden af have bibeholdt en mere snæver forståelse af lægdsmandens arbejde som en funktion af det militære udskrivningsvæsen. Sådan synes forholdet at være i nogle sessionsplakater fra midten af 1700-tallet. Her finder man både sognefogeder og lægds mænd nævnt, og hver deres funktioner: Sognefogederne har nogle politimæssige opgaver med hensyn til brandtilsyn, mens lægds mændenes opgave er at fremstille det udskrevne mandskab for sessionen. ¹⁷

Magt og menneske

To retssager kan ikke danne grundlag for stærke generaliseringer. Vi har blot samlet et par brikker i et puslespil, så at de nu passer sammen. Det puslespil er uendelig stort, og andre har samlet meget større flader, der bedre kan fremvise de store linjer i billedet. ¹⁸ Men de store linjer kan jo ikke blive rigtige, hvis der ikke også bliver plads til vore små brikker.

Et par konkrete sager er blevet fremlagt og stillet sammen med nogle mere generelle oplysninger om tiden. Hvis det har kunnet besvare et par spørgsmål, så er det da godt. Men pas på med det! For vi har virkelig ikke opereret med ret mange af spillets brikker.

Lad hellere disse små nærbilleder bidrage til at øge spørgelysten om en tid, som vi nok ved meget mindre om, end vi troede.

Hvordan var det egentlig at leve dengang? Problemfrit har det ikke været; men hvornår var det det! Magt er blevet udøvet, og man undgik ikke at få magtens udøvere inden for synsvidde.

En af dem havde man endda gående i sin egen landsby: lægdsmanden eller sognefogeden, hvad han nu blev kaldt.

Foreløbig ser det ud til, at det er to ord for samme ting, og at den funktion, man plejer at forbinde med ordet lægdsmand, soldaterudskrivningen, næppe kan have fyldt meget i forhold til alle de andre opgaver, disse mænd var pålagt.

Man får lyst til at vide mere om disse magtens små formidlere. – Hvad var egentlig kriteriet for deres udnævelse? Her har været nævnt et passende hartkorn, men hvad mere? Har f.eks. deres bysfæller haft nogen indflydelse på udvælgelsen? Hvad var deres forhold til grandelaget? Her har vi hørt om, at grandelaget tog stilling til lægdsmandens ægtfordeling, og kritikken af ham i retten går faktisk på, at han ikke fulgte dettes vedtagelse. – Hvor langt kunne de strække sig, når det gjaldt om at få de givne ordrer udført på en måde, der svarede til de foreliggende omstændigheder?

Jo, de må være værd at beskæftige sig med. For af hele hierarkiet var det dem, der stod i selve det brændpunkt, hvor ord skulle blive til handling.

Dengang var magten synligt til stede som person, med persons navn. En senere tid har forsøgt sig med en anden fordeling af magten; men den er ikke forsvundet, snarere gjort anonym, lagt ind i maskiner og økonomiske systemers automatik, uberørt af menneskehånd.

Menneske eller maskine? Kolera eller pest! Jordiske paradiser er, som noteret til indledning, beklageligvis en umulighed, hvis de skal beboes af mennesker. – Men uden mennesker er der ikke meget ved dem.

1700-tallets samfund var et, der i alle processer var berørt af menneskehænder. Helt ude for enden af amtmandens, eller regimentsskriverens og amtsforvalterens administration stod også en person: lægdsmanden eller sognefogeden; en, som man kunne sige Du til, og som kendte de forhold, hvorunder magten skulle gøres gældende, og som forresten også gerne skulle kunne se sine naboer i øjnene dagen efter! Om det har haft betydning, og om det har virket til det gode eller onde, må – som altid – have været et spørgsmål om personlig styrke og moral.

Noter

De utrykte kilder, der henvises til, er alle at finde i Landsarkivet for Nørrejylland. Dettets arkivbetegnelser er anvendt i henvisningerne.

1. GRyt 4.4, Skanderborg Rytterdistrikt, Retsakter 1709-11.
2. GRyt 8.7, Skanderborg Rytterdistrikt, Forskelligt ryttergodsets administration vedkommende, 1720 instruks.
3. GRyt 4.4, Skanderborg Rytterdistrikt, Memorialer m.m.
4. GRyt 3.3, Dronningborg Rytterdistrikt, Forsk. arkivalier sagligt ordnede.
5. B56C 3, Framlev-Gjern herredsting, 18/12-1709, 8/1-1710 og 15/1-1710.
6. B65 5, Voer-Nim herredsting, 20/11-1711 nævnes sagen ikke.
7. F.eks. Åbent brev af 24/11-1568, 1/4-1606, 23/10-1610, 30/9-1652 (Corpus Constitutionum Daniæ),
8. GRyt 4.4, Skanderborg Rytterdistrikt, 1694 Fortegnelse over ryttergodsets lægds mænd.
9. GRyt 8.7, Skanderborg Rytterdistrikt, Forsk. ryttergodsets administration vedkommende, u.å. Specifikation over distriktets lægds mænd.
10. To sognefogeder er nævnt i »Koldinghus Lens Regnskab 1610-11«.
11. B6C 6, Koldinghus amt, Udgåede breve 19/8-1705.
12. GRyt 9.14, Koldinghus Rytterdistrikt, Breve fra Rentekammeret, 2/1-1740.
13. GRyt 4.1, Skanderborg Rytterdistrikt, Sessionsprotokol 1686-1702, fol. 153.
14. se note 2.
15. se note 9.
16. F.eks. GRyt 9.13, Koldinghus Rytterdistrikt, Memorialer m.m. til sessionen, brev af 4/11-1721 fra Rentekammeret til amtmanden.
17. Gryt 9.6, Koldinghus Rytterdistrikt, Forskelligt vedr. administrationen, 1751-55 sessionsplakater.
18. Af de senere års udgivelser skal her blot nævnes to: Haakon Bennike Madsen: »Det danske Skattevæsen. Kategorier og Klasser. Skatter på Landbefolkningen 1530-1660«, (1978) og Birgit Løgstrup: »Jorddrot og Offentlig Administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede«, (1983).
Haakon Bennike Madsen beskæftiger sig bl.a. med lægds mændenes rolle i ligning og opkrævning af skatter, og vi kan i den forbindelse bemærke hans konstatering af, at centralstyrets forskrifter om stram lægdsinddeling ikke altid blev fulgt så nøje, når udskrivningerne skulle realiseres.
Birgit Løgstrup konstaterer, at ordene 'lægdsmand' og 'sognefoged' kan være anvendt med samme betydning, og har nogle spændende overvejelser om disse funktioners kår i en tid, da sognet var ved at miste sin betydning som administrativ enhed.